

Odlukom Nastavno-naučnog veća Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu br. 245/1-16-1-01 od 27.09.2023. godine određena sam za recenzenta monografije *Društvene klase i nejednakost prihoda u Srbiji*, autorke prof. dr Gorane Đorić. Nakon uvida u rukopis Veću upućujem sledeću

R E C E N Z I J U

Rukopis *Društvene klase i nejednakost prihoda u Srbiji*, autorke prof. dr Gorane Đorić. izložen je na oko 140 stranica u formatu A4. Pored osnovnog sadržaja podeljenog u pet poglavlja, rukopis sadrži kratak uvod, zaključna razmatranja i bibliografiju.

Autorka čitaoca uvodi u temu osnovnim pitanjem studije – Da li su ekonomske društvene nejednakosti u Srbiji smanjene ili povećane u u prethodnih pet godina, nudeći odmah i naizgled protivurečan odgovor – „I jesu i nisu“. Zapravo, u samom uvodu je nagovešteno da je studija imala više ciljeva pri čemu je suštinski cilj bio provera pretpostavke da uprkos smanjenju ukupne nejednakosti prihoda u Srbiji, raste doprinos klasnih nejednakosti prihoda ukupnoj nejednakosti.

Budući da je analiza sprovedena na i različitim jedinicama posmatranja – na nivou domaćinstva i na nivou pojedinca (gde se razlikuju kriterijumi svrstavanja u klasu i obračunavanja dohotka), već u samom uvodu je nagovešten i potencijalni značaj studije za rešavanje metodoloških nedoumica u polju istraživanja klasne uslovljenosti ekonomskih nejednakosti.

Kako bi obezbedila teorijsku i operacionalnu valjnost ključnog koncepta koji leži u osnovi sprovedenog istraživanja, autorka se u prvom poglavlju ove studije bavi konceptualizacijom i operacionalizacijom klase, temeljeći svoje razmatranje na kritičkom propitivanju i poređenju nekoliko kredibilnih teorijskih koncepcija (neomarksistična i neoveberijanska) i na njima izgrađenih klasnih šema (u prvom redu, Eriksona i Goldtorpa, Rajta, Lazića i Cvejića), dotičući se i problema dostupnih podataka za sprovođenje analize klasnih položaja (u vidu različitih klasifikacija zanimanja koje su u učestaloj upotrebi u istraživanjima). Izbor pristupa konceptualnom i operacionalnom određenju klasa za koje se autorka opredeljuje, učinjen je ne samo na osnovu teorijskih kriterijuma, nego i na osnovu osnovnih ciljeva analize i pretpostavke o mehanizmu delovanja klasne podele na raspodelu prihoda, kao i s obzirom na raspoložive podatke iz kredibilne ali sekundarne iskustvene građe na kojoj je urađena analiza

podataka (poduzorak za Srbiju EU SILC baze podataka). Na ovom mestu je značajno reći da autorka pravi razliku između društvenih nejednakosti kao nejednake raspodele nekih svojstava ili resursa kojima pojedinci i domaćinstva raspolažu i strukturnih nejednakosti (poput klasnog položaja) iz kojih one izviru.

Na osnovu navedenih kriterijuma, izvedena operacionalizacija koncepta klase neznatno modifikuje klasnu šemu Erika Rajta (pod uticajem tumačenja koncepta klase Goldtorpa i Lazića), pa su kategorije društvenih klasa sagledane na osnovu tri dimenzije: radnog statusa (samozaposleni – zaposleni); organizaciono-upravljačkih ingerencija (sa rukovodećim ovlašćenjima – bez rukovodećih ovlašćenja); i profesionalne ekspertize za obavljanje zanimanja (sa profesionalnom ekspertizom – i bez profesionalne ekspertize), razumevajući ih kao diskretna obeležja na nivou analize – dakle, praveći razliku da li su pomenuti resursi dostupni ili nisu dostupni na nivou jedinica analize. Važno je naglasiti da analiza distribucije prihoda kao i doprinosa klasne pripadnosti njegovoj raspodeli sprovedena na različitim jedinicama posmatranja – na nivou domaćinstva i na nivou pojedinca – što je pokazalo da na ovakve načine definisana klasna pripadnost može doprineti tome da isti pojedinci posmatrani na različitim nivoima analize mogu pripadati različitim klasama, što je izuzetno značajno sa stanovišta ishoda testiranja pretpostavke o rastu uticaja klasne pripadnosti ukupnoj društvenoj nejednakosti. Sprovedenim analizama demonstrirana je i krhkost operacionalnih konstrukata klase i prihoda i prikazano je na koji način kriterijumi pri konstruisanju varijabli mogu uticati na rezultat merenja, što smatramo izuzetno korisnim bez obzira na donekle utvrđene standarde u operacionalizaciji konstrukata i merenja u toj oblasti na koje autorka i ukazuje na odgovarajućim mestima.

Prikaz socioekonomskog i institucionalnog konteksta nejednakosti u Srbiji, koji čini drugi odeljak knjige, započinje navođenjem činjenice koja je mogla biti povod nastanka njene studije, iako to nije eksplicitno navedeno. Naime, Srbija je u prvim godinama merenja nejednakosti prihoda na osnovu standardizovanog i prilagođenog instrumenta (EU SILC anketa), svrstana među evropskim državama sa najvećom nejednakošću prihoda. Analizom nekih opštih pokazatelja ekonomskog konteksta u izučavanom periodu, autorka je pri stavu da ima osnova očekivati da izrazita nejednakost prihoda u prvoj polovini analiziranog perioda, uslovljena nepovoljnom situacijom na tržištu rada, mogla biti značajno smanjena u drugoj polovini analiziranog perioda koji karakterišu više stope zapošljavanja, smanjenje neformalnog zapošljavanja, smanjenje nezaposlenosti, kao i povećanje minimalnih zarada. Kao sociolog,

autorka s pravom uviđa i značaj nekih institucionalnih promena koje su mogle uticati na dohodovne nejednakosti u Srbiji u posmatranom periodu, što se u prvom redu odnosi na set zakona donetih u sklopu mera fiskalne konsolidacije upravo neposredno pre i tokom početka analiziranog perioda. Ukazano je i na druge mere finansijske konsolidacije čiji efekat je sa zakašnjenjem postao vidljiv tek nakon 2016. Razloge za takav učinak mera prepoznaje u nepovoljnoj situaciji na tržištu rada u prvih nekoliko godina posmatranog perioda. Utoliko je u nastavku studije pažna usmerena na analizu nejednakosti prihoda s ciljem da se utvrdi da li se doista u drugom delu analiziranog perioda nejednakost prihoda u Srbiji smanjuje.

Treći deo studije posvećen je predstavljanju rezultata analize nejednakosti prihoda u Srbiji u periodu od 2014. do 2021. godine. U ovom delu je opisana je distribucija prihoda u Srbiji u pomenutom periodu, pri čemu je pojašnjenjen indikator materijalnog standarda korišćen u analizi i dodatno obrazlažen izbor jedinice analize i mere nejednakosti kojima su izraženi rezultati. Rezultati merenja nejednakosti u Srbiji prikazani su najpre kroz veličinu i promene u nejednakosti prihoda na opštoj populaciji u posmatranom periodu (2014-2021), a potom i kroz promene u nejednakosti prihoda s obzirom na primenu različitih mera nejednakosti (Gini koeficijent i GE(2) koeficijent) i različitih definicija prihoda (ukupni prihod pojedinca i ekvivalentni prihod domaćinstva). Pri tom, autorka je detaljno pojasnila značenje i metričku moć upotrebljenih pokazatelja nejednakosti.

Analizom je utvrđeno da je, bez obzira na primenjenu meru nejednakosti, nejednakost individualnih prihoda pojedinaca značajno veća nego nejednakost ekvivalentnog prihoda domaćinstava, čime je potvrđena opravdanost izbora različitih jedinica analize i njihovog poređenja. Takođe, komparativna analiza utvrđenih nejednakosti primenom različitih mera nejednakosti potvrdila je da su one velike, ali i da su se one smanjivale u posmatranom periodu. Pri tom, konstatovano je i da su se menjali obrasci nejednakosti distribucije prihoda. Naime, ustanovljeno je da su se nejednakost ukupnih prihoda pojedinaca i ekvivalentnog prihoda domaćinstava smanjila u drugoj polovini perioda – nakon 2017. godine. To smanjenje nejednakosti delom je posledica smanjivanja relativnih prihoda gornjeg dela distribucije (gde su situirani visoki prihodi), dok je delom uslovljeno izrazitim smanjenjem udela pojedinaca bez prihoda, što je ishodovalo povećanjem prihoda u donjem delu distribucije prihoda domaćinstava. Drugim rečima, nejednakost prihoda se smanjila budući da sve manje pojedinaca bez prihoda, pri čemu je smanjen raspon između visokih i niskih prihoda.

Četvrto poglavlje studije posvećeno je merenju doprinosa klasnog položaja nejednakostima prihoda u Srbiji (posmatrano prema klasnom položaju pojedinaca). Naime, poređeni su prihodi devet društvenih klasa u Srbiji (određenih prema Rajtovoj klasnoj šemi), u periodu od 2014. do 2021. godine, pri čemu su prihodi izmereni preko ukupnog prihoda iz svih izvora prihoda svakog pojedinca ponaosob. Ključna pitanja koje autorka postavlja jesu: u kojoj meri je promenjena veličina prihoda pripadnika različitih klasa, te da li se i u kojim klasama beleže velike unutar klasne razlike u prihodima. Takođe, jedno od pitanja ticalo se i relevantnosti pojedinih dimenzija konstrukcije klasa za promene u raspodeli prihoda između klasa u tokom posmatranog perioda. I konačno, ključno pitanje na koje autorka pokušava da odgovori jeste u kojoj meri je registrovano smanjenje nejednakosti prihoda posledica umanjivanja razlika u prihodima između pripadnika različitih društvenih klasa, a koji udeo u tom smanjivanju ima homogenizacija klasa u pogledu visine prihoda. U svrhu odgovora na postavljena pitanja sprovedene su tri komplementarne analize uz odgovarajući izbor statističkih alata i to: a) deskriptivnom analizom je opisana promena u razlikama prosečnih prihoda i prihoda u različitim tačkama distribucije (prihoda) pripadnika različitih društvenih klasa, kao i promena prihoda unutar klasa; b) regresionom analizom podataka o distribuciji prihoda u celom posmatranom periodu, testirane su pretpostavke o značaju dimenzija klase u determinisanju razlika u prosečnim prihodima i to u pojedinim godinama posmatranog perioda i odnosu na referentne godine; c) statičkom dekompozicionom analizom razložena je ukupna nejednakost prihoda cele populacije na dve komponente nejednakosti prihoda: na onu koja izvire iz nejednakosti distribucije prihoda između društvenih klasa i komponentu nejednakosti prihoda unutar društvenih klasa.

Isti model analize je primenjen i u poslednjem odeljku knjige u kome su upoređeni prihodi društvenih klasa posmatrano prema klasnom položaju domaćinstva (određenog preko položaja člana domaćinstva sa dominantnim klasnom položajem) u posmatranom periodu, najpre na deskriptivnom nivou, a potom i sa ciljem da se utvrdi doprinos različitih dimenzija klase na ekvivalentnu dohodovnu nejednakost, te međuklasna i unutar klasna nejednakost u distribuciji prihoda.

Rezultati ovih analiza ishodovali su utvrđivanjem niza značajnih tendencija u kretanju dohodovne nejednakosti uopšte i posebno posmatrano prema klasnim razikama i razlikama unutar klasa na nivou različitih jedinica posmatranja (npr. pored već spomenutih rezultata

konstatovano je da se struktura klasnih položaja prema klasnom položaju domaćinstva unekoliko razlikuje u odnosu na strukturu klasnih položaja prema direktnom klasnom položaju; ostupanja prosečnih prihoda pojedinih društvenih klasa od prosečnog prihoda cele populacije su manja kad se klasni položaj određen pripisivanjem klase domaćinstva, a prihod izmeren kao ukupan ekvivalentni prihod domaćinstva, što znači i manju nejednakost prihoda između društvenih klasa; promene u veličini prihoda u posmatranom periodu, za sve društvene klase, su mnogo manje, nego što je to slučaj sa prihodom pojedinaca, raspoređenih na klasne položaje prema sopstvenom prihodu, jer su ukupni prihodi domaćinstva manje osetljivi na kontekstualne promene od prihoda pojedinaca; razlike između prihoda samozaposlenih i zaposlenih se smanjuju u toku čitavog analiziranog perioda ali se, za razliku od prihoda samozaposlenih pojedinaca, ukupni ekvivalentni prihod domaćinstava samozaposlenih ni u jednom trenutku ne izjednačava sa ukupnim ekvivalentnim prihodom domaćinstava zaposlenih. Pri tom, slično je i u pogledu razlike prihoda za ostale dve dimenzije konstrukcije društvenih klasa: profesionalna ekspertiza, i organizaciono-upravljačka ovlašćenja, što ide u prilog stanovištu da je struktura i veličina dohodovnog paketa domaćinstva trajnija od strukture i visine ukupnih prihoda pojedinaca koji je čine; društvene klase određene klasnim položajem člana domaćinstva sa dominantnim klasnim položajem, su mnogo homogenije u pogledu prihoda nego što su to društvene klase definisane direktnim klasnim položajem pojedinaca; smanjenje klasnih razlika dolazi odozgo, zbog sistematskog smanjivanja relativnog prihoda klasa sa najvišim prihodima; prihodi društvenih klasa sa niskim prihodima, u kontingentu zaposlenih, ostaju nepromenjeni u analiziranom periodu, a ne povećavaju se kao što je to slučaj sa prihodom pojedinaca... itd)

Ne ulazeći u predstavljanje svih relevantnih rezultata sprovedenih analiza, što prevazilazi svrhu i okvire ovog teksta, treba konstatovati da je dobro definisanim sadržajem ključnih koncepata, njihovom korektnom operacionalizacijom i odabirom adekvatnih postupaka analize i mera nejednakosti distribucije dohotka, te komparativnim pristupom podacima analiziranih prema različitim kriterijumima, autorka odgovorila na sva postavljena pitanja u studiji i došla do nedvosmislenih uvida u klasnu strukturu srpskog društva i u promene u distribuciji dohotka posmatrano prema klasnoj pripadnosti u proučavanom vremenskom isečku. Poređenjem rezultata sprovedenih analiza na nivou različitih jedinica posmatranja (time i različitih kriterijuma za određivanje klasne pripadnosti), kao i s obzirom na razlike u izračunavanju dohotka (prihod/ekvivalentni prihod), autorka studije ne samo da je dobila odgovore na postavljena

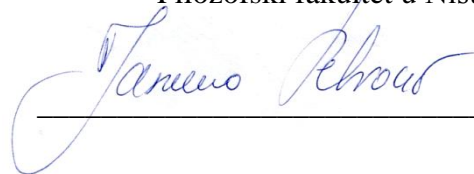
pitanja, nego je demonstrirala niz načina na koje mere dohodovnih nejednakosti i kriterijumi klasnih razvrstavanja mogu uticati na rezultat studije. Za svaki značajni rezultat studije pruženo je odgovarajuće objašnjenje, bilo situiranjem nalaza u odgovarajući teorijski kontekst, bilo kroz *ad hoc* objašnjenja – koja su uglavnom utemeljena u dobrom poznavanju ekonomskog i institucionalnog konteksta – koji, ispostavilo se, predstavlja intervenišuću varijablu u merenju efekta klasne pripadnosti na raspodelu prihoda u Srbiji.

Područje izučavanja klasa i istraživanja klasnih nejednakosti, premda polje na kome je sociologija stekla naučni legitimitet, zanemareno je poslednjih desetleća od sociologa u Srbiji. To nije slučajno, imajući u vidu izmenu ekonomskih struktura, diverzifikaciju radnih mesta i promenu značaja pristupu resurima bitnih za definisanje klasne pozicije, što proizvodi prilično velike poteškoće pri konceptualizaciji klasa, pa tako i pri operacionalizaciji ovoga koncepta u istraživačke svrhe. Utoliko je studija kolegice Đorić značajnija. No, studija nije vredna samo sa stanovišta dobijenih rezultata, kao sistematičan uvid u klasnu strukturu u Srbiji u periodu između 2014 i 2021. godine i njen doprinos dohodovnim nejednakostima u Srbiji. Ona je značajna i sa stanovišta regrutovanja novih generacija istraživača u ovoj oblasti, kojima ostavlja solidan primer i detaljno metodološko uputstvo i obrazloženje svih primenjenih postupaka analize, na nekim mestima i u odnosu na alternativna rešenja.

Imajući u vidu rečeno i poštujući standarde koji se odnose na monografska izdanja, ističemo da rukopis zadovoljava sve kriterijume koje dopuštaju recenzentu da preporuči Naučno-nastavnom veću Filozofskog fakulteta u Nišu da podrži objavljivanje monografije *Društvene klase i nejednakost prihoda u Srbiji*, autorke, prof. dr Gorane Đorić.

prof. dr Jasmina Petrović

Filozofski fakultet u Nišu

U Nišu,

Novembar, 2023.